

Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ

ՄԵԾ ՄԵՊԱՍԱՐԻ ՎՐԱ ՍՐԲԱՐԱՆԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԵՆՔԸ

Աշոցքի սարահարթի հյուսիս-արևմուտքում՝ սարերով գոտևորված հարթության կենտրոնում, իշխում են երկու սարեր՝ Մեծ Մեպասարը և Փոքր Մեպասարը: Ախուրյան գետը բաժանում է սարերն ու նրանց հարավային լանջերին փռված համանուն գյուղերը: Երկու սարերի զագաթներին էլ սրբատեղիներ են: Մեծ Մեպասարի (հյուսիսային լայնության 41° 03' 12," արևելյան երկայնության 43° 49' 00," բացարձակ բարձրությունը 2081մ) զագաթի հարթության վրա պեղվող հնավայրը վերաբերում է վաղ բրոնզի դարաշրջանին և թվագրվում է մ.թ.ա. 28-26-րդ դարերով:¹ Հնավայրի կենտրոնում՝ դեպի հյուսիսային լանջն իջնող առաջին հարթակի վրա, փոսանման իջվածքում կառուցված է անկյուններն աշխարհի ծագերին ուղղված, հյուսիս-արևմուտք, հարավ-արևելք ձգվածությամբ (երկ. 5,5մ է, լայն. 4,7մ), ուղղանկյուն հատակագծով սրբարանը:

Մեծ Մեպասարի, ինչպես սրբարանում բացված գայլի գոհաբերությունների, այնպես էլ տարաբնույթ բազմաթիվ հարցերի մեկնաբանման համար կարևոր են նաև այն նախադրյալները, որոնցով պայմանավորվել է կառույցի տեղի ընտրությունը: Սարի զագաթին հոգևոր կառույցների համար տեղի ընտրությունն, անշուշտ, պատահական չէ: Ներկա հողվածի նպատակը այդ նախադրյալները ներկայացնելն է:

Հայտնի է, որ հոգևոր կառույցները հայտնվում են միայն մշակույթի զարգացման որոշակի փուլերում, երբ անհրաժեշտաբար առաջ է գալիս հավատալիքները ծիսական աստիճանի բարձրացնելու, այդ ամենին կերպ տալու և աստվածներին իրենց տեղը հատկացնելու՝ *աստծո տուն* կառուցելու պահանջարկ:²

Ծեսը գործողության վերածված սովորույթ է, որի նպատակը ինչ-որ գաղափար կամ զգացում արտահայտելն է: Այն նյութականացված ներկայացնում է առասպելը՝ որպես կատարվող ծեսի հիմնավորում կամ բացատրություն: Հագարամյակներ շարունակ ծեսերի և արարողակարգի վերածված հավատալիքները ժառանգվել են նախնիներից՝ սերնդեսերունդ փոխանցվելով, և անհատը չէր կարող այն փոխել: Հենց այս կայունությունն էլ նպաստել է, որ շատ դեպքերում ծեսերը մեզ հասել են գրեթե նախնական վիճակում: Վերջինս էլ թույլ է տալիս հնագիտականի մեկնաբանման համար, զրավոր աղբյուրների վկայություններից բացի, օգտագործել նաև ազգագրական նյութը:

Հոգևոր կառույցների տեղի ընտրության առաջին նախադրյալը սարն է: Հայերենի *սար* բառը սերում է հնդեվրոպական *k'er «վերնամաս, զագաթ, գլուխ, եղջյուր» արմատից:³ Մեծ Մեպասարը տեղացիներն անվանում են Դար, իսկ մատուռը՝ Դարի սուրբ: Դարը ունի նաև *գույգ* իմաստը:⁴ Ըստ Հայկազյան բառարանի՝ դար

¹ Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, Մեծ Մեպասարի 2006թ. պեղումները, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» IX, Գյումրի, 2006, էջ 63:

² Ե. Ա ն տ ո ն օ Վ ա, Первые святилища Армянского Нагорья, Междисциплинарные исследования культуры и этногенеза Армянского Нагорья и сопредельных областей (сбор докладов) Ер. 1990, стр. 50.

³ Գ. Ջ ա հ ն ի կ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն (նախագրային ժամանակաշրջան), Եր., 1987, էջ 54:

⁴ Հր. Ա ճ ա ն յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա. Եր., 1971, էջ 632:

նշանակում է *իր գլուխ տեղոյ, գահ, քարանձաւ*:⁵ Դար-ի բերված բացատրությունների մեջ Մեծ Մեպասարի պաշտամունքային և ծիսական բովանդակության հետ սերտորեն կապվում են ոչ միայն *գագաթ*, այլ նաև *գույգ* և *քարանձավ* իմաստները:

Լեռան և ժայռի մասին հին հնդեվրոպական պատկերացումներում էական առանձնահատկությունը երկինք հասնող բարձրությունն է, որից էլ պիտի ծնվեր քարե երկնքի համահնդեվրոպական «*քարե կամար*» պատկերացումը:⁶ Նման պատկերացումը կարող էր ծագել հնդեվրոպացիների նախահայրենիքի՝ Հայկական լեռնաշխարհի երկինք հասնող լեռների բարձրությունից:

Ըստ հին առասպելաբանական պատկերացումների՝ ուղղաձիգ դիրքով միմյանց վրա գտնվող աշխարհի երեք գոտիները՝ Երկինք, Գետին, Ստորին աշխարհ, իրար հետ կապված են առանցքով: Այդ առանցքը կամ սյուն է, կամ ծառ: Լեռը դիտվում է կենաց ծառի ձևափոխված առավել տարածված տարբերակ, ընկալվում է որպես տիեզերքի մոդել: Աշխարհի կենտրոնը գտնվում է այդ ծառի կամ սյան կատարին՝ երկնքին մոտ:⁷

Աշխարհի կենտրոնի արքետիպային պատկերը, ըստ Մ. Էլիադեի, պահպանվել է հինարևելյան քաղաքակրթություններում: Հինարևելյան շատ սրբավայրեր (Նիպուչի, Լարսաի, Միպարի) կոչվել են *Դորան-քի*, որ նշանակում է կապ երկնքի և երկրի միջև: Ըստ ասուրաբաբելական և հին եբրայական պատկերացումների՝ Բաբելոնը կառուցված է երկնքի և երկրի հիմքի վրա՝ երկրի և ստորերկրյայքի կապի տեղում, Բար Ապսիի (Ապսիի դարպասներ) վրա (Ապսին արարչագործությունից առաջ եղած քառասյին ջրերն են):⁸ Երուսաղեմի ժայռը մտած է Ստորերկրյայքի ջրերի (Թեհոմ) վրա, իսկ Երուսաղեմի տաճարը կառուցված է հենց այդտեղ և կոչվում է «*Թեհոմի բերանի ամրոց կամ ամրություն*»:⁹ Օլիմպոսը հին հույների սրբազան լեռն է, որ գտնվում է Հյուսիսային Թեսալիայում և համարվում էր աստվածների նստավայր:¹⁰

Խեթական գրավոր աղբյուրներից հայտնի «*Անտախշում*» տոնի հետ է կապվում թագավորի և թագուհու կողմից Պիսկուրունուվա լեռանը նվիրված տոնը, որը կատարվում էր նույն լեռան գագաթին: Այստեղ գտնվող տաճարը նվիրված էր Արևին:¹¹ Լեռան վրա էր խեթական Pirwa-ի տաճարը (նա պատկերվում էր սպիտակ ձիու վրա, իսկ ատրիբուտներն էին գայլը, արծիվը և քարը):¹² Ամպրոպի սլավոնական աստված Պերունն ապրում էր լեռան վրա: Խեթական *peruna- ժայռ*, հին հնդկական *parvata-լեռ* ցույց են տալիս շանթաձիգի անվան կապը լեռան, բարձունքի հետ:¹³ Հայոց հնագույն գրույցներում և առասպելաբանության մեջ ևս սարը յուրահատուկ դեր ունի:

Խորենացին վիշապների ու վիշապակովի հետ կապված բազմաթիվ առասպելներ է բերում և բազմիցս նշում է, որ նրանց բնակության վայրը Մասիս լեռն է: Սարերի և բարձունքների վրա էին հայոց հեթանոսական դիցարանի աստվածներին և աստվածուհիներին նվիրված տաճարներն ու մեհյանները: Լեռան վրա էին գտնվում

⁵ Նոր բառգիրք հայկազգեան լեզուի հ.1, Եր., 1979, էջ 602:

⁶ Т. Г а м к р е л и г з е, Вяч. И в а н о в, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тб. 1984, т. II, стр. 667.

⁷ Մ. Հ ա ղ ո թ յ ո յ ա ն, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 18:

⁸ E l i a d e, 49; Մ. Հ ա ղ ո թ յ ո յ ա ն, 2000, նշվ. աշխ., էջ 34:

⁹ Մ. Հ ա ղ ո թ յ ո յ ա ն, 2000, էջ 34:

¹⁰ Դիցաբանական բառարան, Եր., 1985, էջ 253:

¹¹ В. А р г з и н б а, Ритуалы и мифы Древней Анатолии, М., 1982, стр.15–16.

¹² В. И в а н о в, В. Топоров, Исследования в области славянских древностей. М., 1974, стр. 10; А. Голан, Миф и символ. М., 1992. стр. 235.

¹³ В. И в а н о в, В. Т о п о р о в, Перкунас, МНМ, Энциклопедия, т.2, 1992, стр. 303.

Աստղիկի և Վահագնի մեկյանները. «.. *ի սնարս լերինն Քարքեայ...*»:¹⁴ Շիրակացին Բարձր Հայք աշխարհը նկարագրում է այսպես. «Եւ ըստ անուանդ արդարեւ բարձր է ոչ միայն քան (զմնացեալ) Հայք, այլ քան զամենայն Երկիր, վասն որոյ Կատար Երկրի կոչեցին զնա, զի ի չորս կողմ աշխարհի շուր արձակէ. զի բոլիւ չորս գետս զօրեղս՝ զԵփրատ յարեւմուտս, եւ զԵրասխ յարեւելս, զԳայլ ի հարսս, զԱկամսիս, որ է Վոհ՝ ի հիւսիս: Ունի լերինս մեծս երիս»:¹⁵ Այս չորս գետերի ակունքների շրջանը գտնվում էր Մեծ Հայքի երեք աշխարհների (Բարձր Հայք, Տուրուբերան, Փոփք) սահմանագլխին, որոնցում գտնվող երեք մեծ լեռներն էլ համարվելու էին տիեզերքի առանցք լեռան («Կատար Երկրի») երեք գագաթները:¹⁶ Միմյանս սարը տիեզերական լեռն է, որի վրայի միակ ծառը Կենաց ծառն է, իսկ նրա վրայի յոթ անմահական խնձորները յոթ մոլորակների (Արև, Լուսին և անգնն աչքով տեսանելի հինգ մոլորակներ) խորհրդանիշներն են:¹⁷

Այսինքն՝ որևէ երկրում, որտեղ ողջ կյանքն ընթանում էր լեռնոտ տեղանքում, և որտեղ լեռները բնական պատասպարան էին բնակչության համար, լեռնագագաթների կամ լեռների պաշտամունքը բնականաբար առաջնային պիտի լիներ: Եվ քանի որ աստվածներն ապրում էին լեռներում, տաճարներն էլ կառուցվելու էին նրանց վրա:

Կրոնաձիսական կառույցները, եթե նույնիսկ գտնվում են լեռան վրա, սովորաբար նմանակում են լեռան ձևը՝ ընդունելով նրա կառուցվածքը, նրա մասերի խորհրդանշանայնությունը: Այդ իմաստով բուրգերը, զիկուրատները, տաճարը, կամարը կարող են դիտարկվել որպես լեռը մարմնավորող ճարտարապետական կերպար, լեռան անալոգ:¹⁸

Լայնորեն հայտնի է լեռան վրա գոհասեղան, կրոնական տարբեր խորհրդանիշեր դնելու, հենց լեռան վրա կրակ վառելու սովորույթը: Աստվածներին նվիրված ծեսերը մշտապես կապված են լեռան կամ բարձունքի հետ՝ որպես երկնքին ամենամոտ, հետևապես և աստվածներին առավել մերձ լինելու, գոհաբերությունը, աղոթքը կամ խնդրանքն առ աստված հասցնելու լավագույն վայրը:

Պաշտամունքային կառույցը սարի գագաթին հիմնելը նպատակ է ունեցել հնարավորինս մոտենալ աստծուն: Ասվածը հաստատվում է նաև հնդեվրոպացիների՝ աստվածներին դիմելու վերականգնված ձևերում, ինչպես օրինակ. «գոհաբերվող կենդանու մսի ծուխը մինչև աստվածները բարձրացնելը»:¹⁹

Սարի կամ լեռան հետ կապված հնագույն դիցաբանական ընկալումներում կարևորվում է նաև սարի դիրքը աշխարհի ծագերի նկատմամբ:

Ըստ հին հնդկական կոսմոգոնիայի՝ երկրային աշխարհը բաժանված է չորս մասի՝ ուղղված աշխարհի ծագերին, իսկ կենտրոնում կանգնած է սրբազան լեռը:²⁰ Ըստ այդմ էլ՝ հին հնդկական քաղաքաշինության տրակտատներում ասվում է, որ քաղաքը պետք է ունենա երկրի կողմերին ուղղված խաչվող գլխավոր փողոցներ: Նույն սկզբունքով աստիճանաձև բուրգերը դրվում էին հյուսիս-հարավ և արևելք-արևմուտք ուղղված երկու մայրուղիների հատման տեղում:²¹ Նույն սխեմայով են կառուցվել «սուրբ քաղաքները», կայսերական քաղաքները, որոնք դիտվում էին տիեզերքի կենտրոն: Կառույցի՝ աշխարհի չորս կողմերն ուղղված լինելու սկզբունքը կիրարկվել է նաև Մեծ

¹⁴ Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, Պատմություն հայոց, Եր., 1983, 809, էջ 452:

¹⁵ Մ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 106: Մ. Պետրոսյան, Մերաստիայի Մայր դիցուհին և նրա ուղեկից զույգը, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Եր., 2001, էջ 133:

¹⁶ Մ. Պետրոսյան, Մերաստիայի Մայր դիցուհին և ..., էջ 133:

¹⁷ Մ. Պետրոսյան, Հայոց մեհենագրության ակունքներում, Գյումրի, 2008, էջ 96:

¹⁸ В. Т о н о р о в, Гора, МНМ, Энциклопедия, т. 1, М., 1991, стр. 314.

¹⁹ Գ. Ջահնուկյան, 1987, էջ 84:

²⁰ D. M a c k e n z i e The migration of symbols L. 1926. p. 38; А. Г о л а н, նշվ. աշխ., էջ 105:

²¹ Նույնը:

Մեպասարում, որտեղ պեղված պաշտամունքային կառույցի չորս անկյուններն այդպիսին են:

Առասպելաբանական պատկերացումներում միաժամանակ շատ կարևոր էր նաև հյուսիսային կողմում գտնվելը: Ըստ հնդկական հավատալիքների՝ Մերու սրբազան լեռը գտնվում էր «ամենահյուսիսում»՝ Բևեռային աստղի տակ, երկնքի կենտրոնում: Հյուսիսը հարավի նկատմամբ համարվել է բարձր, ընկալվել է իբրև աշխարհի կատար կամ ծայր:²² Հավատալիքն առարկայացվել է ճարտարապետական կառույցների լուծումներում: Հյուսիս էին ուղղված հին Իսրայելի որոշ տաճարներ:²³ Քրիստոնեության մուտքով լիովին ավերված հեթանոսական տաճարների վրա բարձրացված նոր հավատքի կառույցների՝ եկեղեցիների մեջ ներառվեցին նաև հեթանոսական կրոնի պաշտամունքային և խորհրդանշական տարրերը, այդ թվում նաև՝ հյուսիսային մուտքը (Բանակ տաճար և Կումայրիի եկեղեցի, 7-րդ դ.):

Մեծ Մեպասարի վրա պաշտամունքային կառույցի տեղ ընտրելիս հավանաբար կարևորվել է նաև սարերի գույգ լինելը:

Ախուրյան գետը բաժանում է Մեծ Մեպասարը և Փոքր Մեպասարը: Փոքր Մեպասարի վրա ուղղանկյուն հատակագծով շինությունների հետքերը և քրիստոնեական մատուռի առկայությունը կարող են վկայել հնագույն ավանդույթների պահպանման, հեթանոսական պաշտամունքային վայրերի տեղում նոր հավատքի սրբավայրի կառուցման մասին: Թեև Փոքր Մեպասարը հնագիտորեն դեռևս ուսումնասիրված չէ, սակայն վերոբերվածները թույլ են տալիս ենթադրել, որ միանման և կողք կողքի սարերից երկրորդի վրա նույնպես կարող են պաշտամունքային կառույցներ լինել:

Երկվորյակների մասին առասպելաբանությունը, մի շարք դեպքերում նաև աստվածային երկվորյակների պաշտամունքը, բնորոշ են համարյա բոլոր ժողովուրդներին: Ըստ ժողովուրդների մոտ երկվորյակները զուգորդվում են երկնային լուսատուների հետ (արև-լուսին): Հնդեվրոպական դիցաբանության մեջ սրբազան երկվորյակները ցեղի հիմնադիր նախնիներ են կամ մշակութակերտ հերոսներ և համարվում են «երկնքի աստծու զավակներ»:²⁴ Հնդկաստանում նրանք կոչվում էին Աշվիններ, Հունաստանում՝ Դիոսկուրոսներ, որոնք սկզբնապես ունեցել են ձիու կերպարանք և համարվել են Ինդրայի և Ջևսի զավակ-մուսկները:²⁵ Ենթադրվում է, որ հնդկական Աշվինները կապված են եղել լուսային որևէ երևույթի, օրինակ, իրիկնամուտի հետ և ունեցել են երկակի բնույթ: Վերաներում Աշվիններին ուղղված այսպիսի խոսքեր կան. «Չեր խորհրդավոր ուժով դուք շարժում եք ծառը երկու հակադիր կողմեր»,²⁶ այսինքն՝ հավասարակշիռ վիճակի մեջ են պահում չարն ու բարին: Ըստ երկվորյակների մասին հնագույն դիցերի՝ երբ մեռնում է նրանցից մեկը, վերածնվում է մյուսը, որից էլ ենթադրվում է, որ այստեղ արտացոլվել է մեռնող և վերածնվող արևի մասին լեգենդը: Ելնելով վերջինից՝ որոշ հետազոտողներ այն կարծիքին են, որ երկվորյակները հին հնդկական դիցաբանության մեջ խորհրդանշում են արևելքն ու արևմուտքը:²⁷

²² В. Иванов, В. Топоров, Птицы, МНМ, Энциклопедия, т. II, М., 1992, стр. 346–348.

²³ А. Голан, *Նշվ. աշխ.*, էջ 105:

²⁴ В. Иванов, Близнечные мифы, МНМ, Энциклопедия, т. I, М., 1991, стр. 175.

²⁵ Л. Штернберг, Первобытная религия в свете этнографии, Л., 1936, стр. 75.

²⁶ В. Иванов, Опыт истолкования гревнеиндийских ритуальных и мифологических терминов.— В кн: Проблемы истории языков и культуры народов Индии. М., 1974, стр. 181; А. Голан, *Նշվ. աշխ.*, էջ 162:

²⁷ В. Иванов, 1974, էջ 131:

Երկվորյակների ծնունդն ինքնին դիտվել է գերբնական և աստվածային միջամտության արտահայտություն, որը երկվորյակների մասին առասպելաբանման մեջ համարվում է ելակետային:²⁸ Առասպելաբանության մեջ Տիեզերական սյան հետ կապված երկու գայլերը (կամ երկու շներ) մեկնաբանվում են որպես երկվորյակներ:²⁹ Ե.Շտերներերը տվյալներ է բերում, ըստ որոնց՝ աստվածային երկվորյակների հայրը համարվել է գայլը կամ շանթաճիգ աստվածը, և երկու կերպարներն էլ ներկայացնում են հողի նեոլիթյան աստծուն:³⁰ Մարսը, որ սերում է նեոլիթյան հողի աստծուց, երկվորյակներ Հռոմուլոսի և Հռեմոսի հովանավորն էր: Վերջիններիս ծագման մասին մի քանի տարբերակներ կան, սակայն բովանդակությունը նույնն է. քազավորի հրամանով գետը նետված երկվորյակ եղբայրներին կերակրում է Մարսի ուղարկված մայր գայլը:³¹ Հռոմուլոսի և Հռեմոսի մմանակներն են երկվորյակները, որ, ըստ օտերական էպոսի, ծնվում են առասպելական նարտերի մահապետ գայլից:³²

Հայաստանում երկվորյակների պատկերներ կան Գեղամա և Սյունաց լեռների ժայռապատկերներում, «...որտեղ նրանք երկնային էակներ են և ներկայացված են ցուլի, մարդակերպ էակների և երկնային զանազան զաղափարանշանների հետ...»:³³ Գեղամա լեռներում, Թոխամախսան լճից և Իմիրգեկից³⁴ գտնված վիշապների վրա պատկերված են դեմ դիմաց կանգնած թռչուններ: Չույզ օձերի և գույզ թռչունների պատկերներ բնորոշ են հայ զարդարվեստին: Հայկական լեռնաշխարհում I հազարամյակի սկզբից մինչև միջնադար լայն տարածում ունեին բաց ծայրերը օձի գլխով ավարտվող սպարանջանները: Թռչնի պատկերներով են սահմանափակված Արմավիրի մ.թ.ա. VI-VII դ. մանյակի ծայրերը:³⁵ Տիգրան II և Արտավազդ II դրամների պատկերագրության մեջ քազավորների թագերի վրա արև խորհրդանշող վարդյակի երկու կողմերում իրար թիկունքով կանգնած, գլուխները դեպի արևը շրջած արծիվներ են:³⁶ Չույզ թռչունների պատկերները զարդանախշման թեմա են մասնավորապես մեջ:³⁷

Հայ առասպելաբանության մեջ «Վիպասանք»-ում երկվորյակների մասին գրույցները կապվում են Երվանդի և Երվազի,³⁸ իսկ «Մասնա ծներ» դյուցազնավեստում՝ Մանասարի և Բաղդասարի հետ:³⁹ Երկվորյակների պաշտամունքն արտացոլված է մաև աշխարհիկ և հոգևոր կառույցների ճարտարապետական լուծումներում: Հայտնի են գույզ քաղաքները կամ գործառական առումով միմյանցից տարբերվող երկու կենտրոններով ընդհանուր քաղաքներ, որտեղ միջնաբերդը նախատեսված էր աշխարհիկ իշխանությանը՝ արքայի կամ վերակացուի գլխավորությամբ, իսկ մյուսը՝

²⁸ Նույն տեղում, էջ 98-101:

²⁹ В. И в а н о в, Сходные черты в культе волка на Кавказе, в древней Малой Азии и на Балканах, в кн: Кавказ и Средиземноморье, Тбилиси, 1980, стр. 60.

³⁰ Л. Ш т е р н б е р г, նշվ. աշխ., էջ 80,83:

³¹ Е. Ш т а е р м а н, Ромул, МНМ, Энциклопедия, т. 2, М., 1992, стр. 387; Դիցաբանական քաղաքան, 1985, էջ 146:

³² Б. К а л о е в, Осетинская мифология, МНМ, Энциклопедия, т. 2, М., 1992, стр. 265.

³³ Հ. Ի ս ր ա յ ե լ յ ա ն, Երկվորյակների պաշտամունքի հետքերը հին Հայաստանում, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1980, թիվ 3, էջ 218:

³⁴ Մ. Ա թ ե ղ յ ա ն, Երկեր, հ. Է, Եր., 1975, էջ 172, գծ. 3, էջ 174, գծ. 5:

³⁵ Б. А р а к е л я н, Очерки истории искусства Древней Армении, Ер., 1976, цвет. табл. II.

³⁶ Г. Т у р а ц я н, Культура древней Армении, Ер., 1988, табл. XXV-XXVIII:

³⁷ Ա. Մ ն ա ճ ա կ ա ն, Հայկական զարդարվեստ, Եր., 1955, էջ 28, նկ. 71, էջ 59, նկ. 172:

³⁸ Մ. Խ ն բ ն ա ճ ի, Հայոց պատմություն, Եր., 1981, Գիրք II, ԼԷ:

³⁹ Հ. Ի ս ր ա յ ե լ յ ա ն, 1980, էջ 218:

հոգևոր իշխանությանը՝ գերագույն քրմի գլխավորությամբ:⁴⁰ Գործառական առումով միմյանցից տարբերվող կենտրոններով Արգիշթիխինիլի, Երվանդաշատ-Բագարան քաղաքներում զուգակցված էին աշխարհիկ և հոգևոր պարտականությունները, որտեղ միջնաբերդը նախատեսված էր արքայի կամ վերակացուի կողմից կառավարվող աշխարհիկ իշխանության համար, իսկ գերագույն քրմի գլխավորությամբ ղեկավարվողը՝ հոգևոր իշխանության:⁴¹ Երվանդ-Երվազ գույզը ներկայացնում են աշխարհիկ (արքա Երվանդ Վերջինը՝ համաձայն Արմավիրի հունարեն արձանագրության) և հոգևոր (Երվազ գերագույն քրմը) կյանքը:⁴²

Այսինքն՝ Մեծ Մեպասարի վրա պաշտամունքային կառույց հիմնելու դիցաբանական հենքի տարրերից են երկվորյակների մասին առասպելաբանական պատկերացումների խորհրդանիշ սարերը: Իսկ սարի վրա կառուցված սրբարանում աստվածային երկվորյակների հայր համարվող գայլի զոհաբերությունը հաստատում է սարերի գույզ լինելու հանգամանքի կարևորությունը ծիսական տարածքի ընտրության ժամանակ:

Մեծ և Փոքր Մեպասարները բաժանվում են Ախուրյան գետով: Դիցաբանական ընկալումներում ջուրը բաժանարար է հակադիր աշխարհների ու վիճակների համար: Ե՛վ երկնային, և՛ երկրային ծովը, տիեզերքը բոլոր կողմերից շրջափակող քառասյին ջրերի իմաստով, սկզբնապես ըմբռնվել է որպես աշխարհի եռամաս կառույցի բաղադրիչներից մեկը: Տիեզերական ծովի ընկալման հնագույն վկայությունը և աշխարհի կառուցվածքի մասին առասպելաբանական հնագույն պատկերացումը պահպանվել է «Վահագնի ծնունդը» բանաստեղծական պատկերում, որ մեզ է հասցրել Խորենացին:⁴³ Խեթական գրավոր աղբյուրներից հայտնի «*Անտախում*» տոնի ծիսակարգում հիշատակվող աստվածությունների մեծ մասի անունը կապված է ջրի հետ: Ջուրն օգտագործում էին Ամարոսի աստծուն նվիրված արարողություններում:⁴⁴

Մեծ Մեպասարում պաշտամունքային վայրի ընտրության մեջ ջրի ունեցած դերը հաստատվում է նաև սրբարանում հայտնաբերված տարաբնույթ նյութերի մեջ ձկան մնացորդների առկայությամբ: Չկան զոհաբերության մնացորդներ հայտնաբերվել են մ.թ.ա. III հազարամյակով թվագրվող Շումերի Աբու Շահրայն տաճարում:⁴⁵ Մեծ Մեպասարի արևմտյան լանջի երկայնքով ձգվում է ժայռեղեն բնական մի գալար, որ տեղացիները *վիշապ* են կոչում: Վերջինս ևս կարող էր դիցաբանական ընկալումների տիրույթում ունենալ իր դերը և ընկալվել որպես սարերը բաժանող Ախուրյանի ոլորանի աստվածային ուժի գործությամբ քարացած պատկեր:

Մեծ Մեպասարի վրա հոգևոր կառույց հիմնելու, մասնավորապես սրբարանի կառուցման տեղի ընտրությունը պայմանավորված է նաև հրաբխային ծագմամբ սարի գագաթի բնական զոգավորությունով: Սրբարանը հենց զոգավորության վրա կառուցելը, առավել ևս նաև պատերը նույն հրաբխային ապարով շարելը կարող էին արվել ժայռեղեն բնական իջվածքը քարանձավի հետ նույնացումից:

Քանի որ քարանձավները հաճախ տեղայնացված են կան բարձր լեռների մեջ, կան խոր իջվածքներում ու կիրճերում, դիցաբանական ընկալումներում, որպես ինչ-որ փակ և ներքին տարածք, հակադրվում է աշխարհին՝ նրանից դուրս որպես անտեսա-

⁴⁰ Հ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, *Տաճարների կառուցվածքը հին Հայաստանում, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը 8-րդ միջազգային գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2010, էջ 21:*

⁴¹ Հ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, *նշվ. աշխ., էջ 21:*

⁴² Նույնը:

⁴³ Մ. Խ ո ռ ե ն ա ճ ի, *Ա, լա:*

⁴⁴ В. А р г з и н б а, *նշվ. աշխ., էջ 15:*

⁴⁵ *История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, ч. I, Месопотамия (под ред. И.Дьяконова), М., 1983, стр. 145–147:*

նեյին՝ տեսանելիին, մութը՝ լույսին, և դիտվում են կա՛ն երկնքին, կա՛ն անդրաշխարհին ուղղված: Հռոմեացիների պատկերացմամբ՝ մունդուսը երկրի այն կետն է, որ կապում է նրան ստորերկրյա աշխարհի կամ մեռելների թագավորության հետ:⁴⁶

Հունական դիցաբանության մեջ քարանձավը դիտվում է ծիսական ապաստարան և թաքստոց,⁴⁷ տիեզերքի խորհրդանիշ և սրբավայր:⁴⁸ Քարանձավը բնական կացարան է խտոցիկ էակների համար: Կրետե կղզում՝ Դիկտա քարանձավում էր Հռեան ծնել Ջևսին,⁴⁹ Բեովտիայում՝ Տրոփոնիոսի քարանձավն էր, Աքայայում՝ Հերակլեսի:⁵⁰ Դելփիքում՝ Պիթոնի քարանձավի առջև ծնվել են Ապոլոնը և Արտեմիսը:⁵¹ Քարանձավում էր ապրում Կալիպսո հավերժահարալ:⁵²

Բացասական խտոցիկ կերպարները հազվադեպ իրենց գոհին հետևում են քարանձավից, ինչպես այն աշխարհից կամ մահվան թագավորությունից: Երբեմն այդ պատուհանը համապատասխանում է միաչքանի դիցաբանական կերպարին, ինչպիսին Պոսեյդոնի որդի կիկլոպ Պոլիփեմոսն էր:⁵³ Անձավը տիեզերքի մայրն էր և որպես սրբավայր նվիրված էր տիեզերքին: Քարանձավ-տաճարն իրենից ներկայացնում էր տիեզերքի մոդելը, իսկ նրա ներսում եղած իրերը տիեզերական տարրերի խորհրդանիշեր էին:⁵⁴ Նույն խորհուրդն ունի նաև Ագռավաքարի քարանձավը, որտեղ ամեն տարի Համբարձման և Վարդավառի գիշերը համբուրվում են երկինքն ու երկիրը, բացվում են Վանա միջնաբերդից ոչ հեռու գտնվող «Ագռավու քար» քարանձավի դռները, և Սհերը դուրս է գալիս:⁵⁵ Բազմաթիվ տվյալները հանգեցնում են այն մտքին, որ քարանձավի պաշտամունքը կապվում է հողի և դժոխքի աստծու պաշտամունքի հետ:

Մեծ Մեպասարի գագաթի գոգավորությունները դիտվել են դեպի ստորին աշխարհ տանող մուտք: Եվ սրբարանը հիմնվել է երկնքի և երկրի հիմքի վրա՝ անդրաշխարհի կապի տեղում: Քարանձավին հավասարագոր դիտված բնական իջվածքը դիցաբանական նախադրյալ է մի կառույցի համար, որտեղ փաստված է գայլերի գոհաբերություն:

Այսպիսով՝ հնդեվրոպական ակունքներից սերած հավատալիքների հենքի վրա ձևավորված և պաշտամունքի աստիճանի բարձրացված ծիսակարգերի իրականացման վայրի՝ հոգևոր կառույցի տեղի ընտրության ժամանակ Մեծ Մեպասարի գագաթը դիտվել է պաշտամունքային հնագույն կառույցների համար անհրաժեշտ նախապայմաններին բավարարող տարածք՝ աստվածայինի հետ կապվող տարրերով. սարը՝ աստվածների բնակարան, հյուսիսային կողմում գտնվելը՝ երկրի կենտրոն, ջուրը՝ աշխարհի եռամաս կառույցի բաղադրիչներից մեկը՝ հակադիր աշխարհների ու վիճակների բաժանարար, քարանձավը՝ դեպի ստորին աշխարհ տանող մուտք:

⁴⁶ *Elia de*, 49, *Մ. Հ ա ղ ը թ յ ը ը յ յ ա ն*, Հայ առասպելագրություն, Բեյրութ, 2000, էջ 34:

⁴⁷ *В. Т о п о р о в*, *Пещера*, МНМ, Энциклопедия, том 2, М., 1992, стр. 311.

⁴⁸ *Մ. Մ խ ի թ ա ղ յ ա ն*, *Թաղման ծեսի մի քանի դրվագ ըստ Գր. Մագիստրոսի*, Հին Հայաստանի մշակույթ, 3, Եր., 2003, էջ 146:

⁴⁹ *А. Л о с е в*, *Античная мифология в ее историческом развитии*, М., 1957, стр. 250.

⁵⁰ *Դիցաբանական բառարան*, 1985, էջ 229:

⁵¹ *Բ. Թ ո յ ը յ ա ն*, *Աշտարակի ուտուր*, Եր., 2005, էջ 27: *А. Лосев*, *Античная мифология в ее историческом развитии*, М., 1957, стр. 40, 357.

⁵² *Ն. Կ ո յ ն*, *Հին Հունաստանի լեգենդներն ու առասպելները*, Եր., 1956, էջ 512:

⁵³ *Ն. Կ ո յ ն*, *նշվ. աշխ.*, էջ 529-530:

⁵⁴ *В. Т о п о р о в*, *Пещера*, МНМ, Энциклопедия, т. 2, М., 1992, стр. 312.

⁵⁵ *Մ. Ղ ա ն ա լ յ ա ն*, *Ավանդապատում*, Եր., 1969, էջ 39-4

